

Сарап

Әдебиет әлемі, сөз өнерінің ғаламат құпиясы, қаламгерлер өлеуеті туралы айтып тауысу мүмкін емес. Әрбір қалам иесінің өзге ғана тап жазу әдебі, өзінше өлеңі, дүниетанымы мен ұстанымы, қаламгерлік қиялы мен суреткерлік шеберлігі болатыны да түсінікті. Қаламгерлердің шекеі әдеби кеңістіктегі әлемін, шығармаларындағы көркемдігінің сырын, болмысын бөлек шығармашылық тұлға екендігін оңай шаруа емес. Ендеше, көңіл қоздыр, жүрек қалауымен қарауды қажет ететін алатын әдебиеттанушы, өлеңтанушы, мәселелерін қалыңа ұстатып, санаға шешеліп бере керек-ақ. Сондай зерделі зерттеушінің, сыныш қауымының ерен еңбегін зерделеу де Жолдасбек Орманұлы Мамбетовті де қорғайтын қатарынан әмбебап әдебиеттанушының «Көркемдік тапым таразысы» кітабы қолымызға түшті. Замандасымыздың сүбелі еңбегі туралы тарқатып айтсақ.

ӘДЕБИЕТ ЛЕМІНІҢ жыршысы

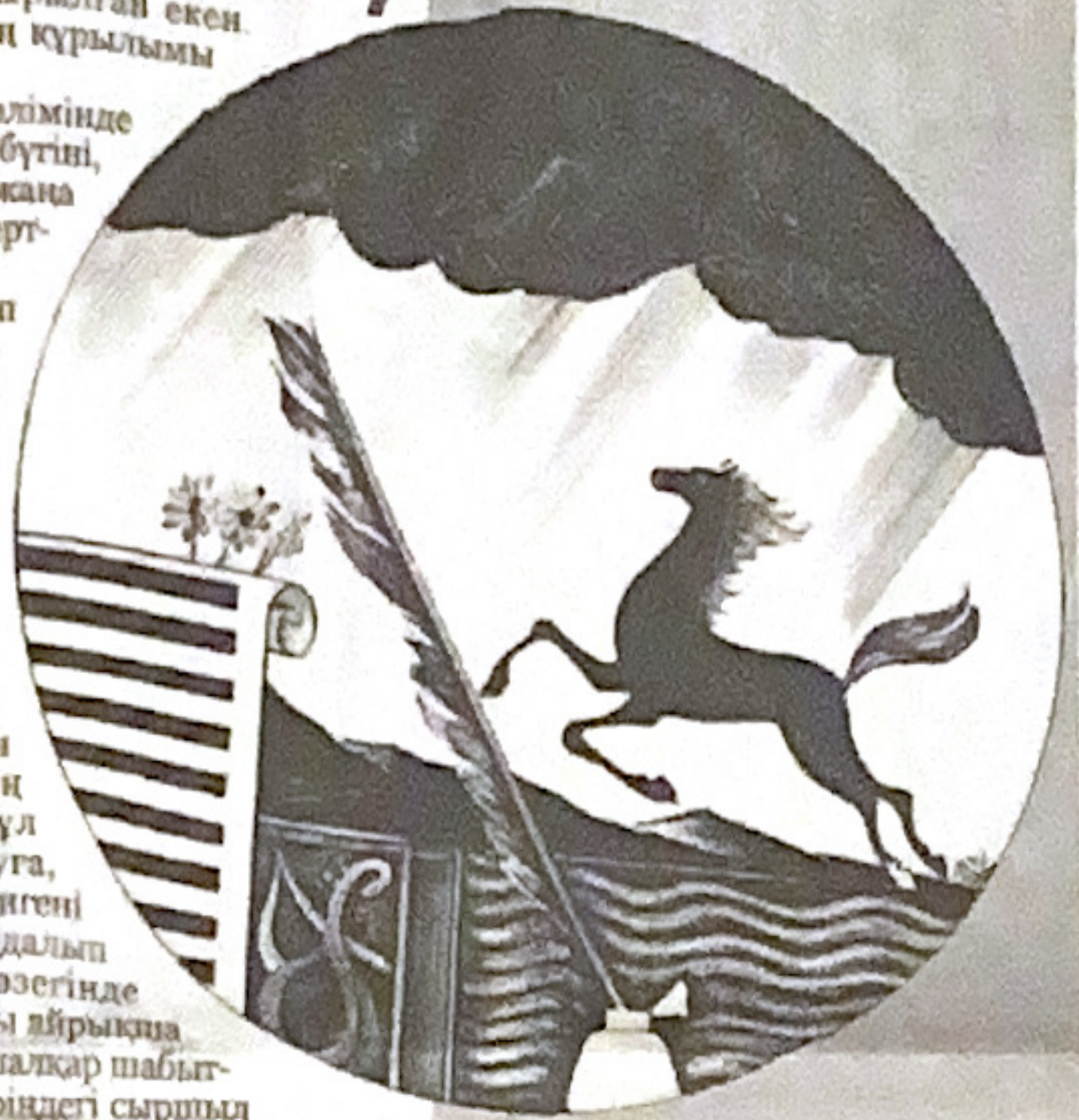
Кітапта автордың сөз өнері жайлы жазған ғылыми мақалалары топтастырылған екен. Жинақы жүйеленген жинақты құрылымы мығым, сипаты айқын.

«Сөз сарасын саралап...» бөлімінде қазақ поэзиясының өткені мен бүгінгі, қазіргі даму қарқыны, ондағы жаңа бағыттар мен ағымдар туралы зерттеулері жинақталған екен.

Жұбанның жырларын оқып жұбанған ұрпақпыз, шерлі тарихымыздың көркем шеңберінің жырлаған туындыларын санымызға тоқып өскен буынбыз. Кеңестік кеңестікте «Мен қазақтың» деп әлемге жар салу – жаныңды қиыны. «Мен қазақтың» – тоталитарлық жүйеге қарсылық, алаш ұранды әдебиеттің заңды жалғасы, ұлттымыздың ұлылығын паш ететін поэма. Жылымық жылдардың жаңғырығындай естілетін бұл поэмамың ұлттық рухты оятуға, намысты қайрауға көп көмегі тигені анық. Майдан даласынан шығып кайтқан ақын жырларының өзегінде Отан, туған жер, тарих ұғымдары айрықша байқалады. Ақындық қуатпен, шалқар шабытпен жырланатын. Ақын өлеңдеріндегі сыршыл сезім, назік ірім, тұңғыш сыр оқырманын қанаттандырып, өзгелерден ерекшелендіріп тұрады. Мейлі майдан даласын, болмаса туған өлке келбетін, немесе қазақ өйелінің асқақ бейнесін, қай тақырыпта жырламасын, Жұбанды жұрты жақсы көретін, жырын оқудан жалықпайтын.

Жұбан жырларынан нәр алған Жолдасбек Орманұлының Жұбан ақынды тануы, танытуы тәуелсіздік дәуірімен тұспа-тұс келгенімен, өлең-поэмаларындағы азаттық, тәуелсіздік тақырыбының тарихы арыда жатқанын тап басып таниды. Ақынның азаматтық ұстанымының, өмірлік көзқарасының қалыптасуына ауыр өткен балалық, өмір мен өлім аралысын бастан өткерген жігіттік, ел еңесін тықтауға араласқан азаматтық кезеңдерінің оңай болмағаны өсер еткені анық, онан ақынның шығармашылық тұрғына қуә, Жолдасбектің ақын шығармашылығының жазылу тарихына, қаламгерлік өлеуетіне, көркемдік құпиясына ден қоя үңіліп, ғылыми ізденіс нәтижесінде туған сарабал ой, салмақты тұжырымы дәлел. Ақынның өр өлең-жырының тақырыбын талдап, астарын айқындап, көркемдігін кестелеп, әдеби-тарихи маңызын, мәнін ұғындыру оқырман үшін де, ғылымға да қажет, ал өлеңсүйер қауымға, жас ізденушіге өнеге, ұрпаққа татылым болары анық. Мәселен, «Ж. Молдағалиевтің «Мен – Қазақтың» поэмасы көркемдік деңгейі жоғары, идеясы терең шығарма. Өлең өміріндегі ғаламат интонациялық қызулық, қазақ қара өлеңінде бұрын кездесе бермейтін үйлесімді де мағыналы ұйақстар, үлкен философиялық түйіндерге негіз боларлық фразеологиялық тұтас ойларды топтап көрсетуге болады. Ақынның көздеген мақсаты – салтын, дәстүрін, тарихын ұмыта бастаған жас ұрпаққа өткенін таныту болғаны анық», деп тұжырымдауы нағыз ақынға берілген шынайы баға. Ақын өлеуетіне төн сипаттын бәрі түгелделген, ақындық болмысын ашатын ерекшеліктердің жүйесі жұмыр, талдауы тиянақты. Ақын мен оқырманын арасын жақындатып, өлең мен ғылымның үйлесімді түйісуін айқын танытқан Жолдасбектің тілі жатық, ой оралымдары айқын.

Зерттеушінің тақырып ауқымы кең, диапазон ұлан-ғайыр. Қазақ поэзиясы өкілдерінің өлемдік әдеби кеңістіктегі орнын айқындауда өзге жұрттың озық ойлы ақындарының деңгейімен дәрежелес екендігін, еш қалыспайтынның көркемдік таным тұрғысынан саралап, тиянақтап беруі көңілге қонымды, сезімге қуаныш ұялатады, ақылға ақыл қосады. Олардағы дүниетаным ұқсастығы, көзқарас бірлігі, ой үндестігі, ұстаным астыңғы тоқайласа келіп, адамзатқа ортақ адам қиындықтар, ізгілік ілімі, адами болмыс айшықталатынын аңғарады. Мәселен, дауылпаз Махамбет ақынды атақты Байронмен, өйгілі Пушкинмен шеңдестіре келіп, «әр алуан кеңестікте, белгілі бір уақыт аралығында өмір сүрген үш ақынның шығармаларында үшеуіне де ортақ ұқсас құбылыстардың көрініс табуы кездейсоқ нәрсес емес. Онда ұлы суреткерлердің өмірді образ арқылы танудағы ақындық қасиеттерінің, логикалық пайымдау ерекшеліктерінің өлі де болса біз біле бермейтін құпия сырлары болуы мүмкін. Қазіргі салыстырмалы әдебиеттану ғылымы мұны сол ақындар өмір сүрген табиғи ортамен, сол елдің саяси жүйесімен, экономикалық даму деңгейімен тағы да басқалай себеп-салдарлармен түсіндіруге тырысады. Дейтұрғанмен де жеке ақынның психологиялық болмысын, керек болса бүтіндей биологиялық

бітімін зерттейтін де уақыт келген сияқты», деп ой тастауы да ойланарлық жайт. Салыстырмалы әдебиеттанудың алдында сан салалы міндеттер тұрғанын, уақыт пен кеңістік категорияларын жайлылықтан жалпылыққа, жалпы адамзаттық ортақ үндестікке ыңғайлап та зерделеудің қажеттілігі артық болмайтынын елеп-ескергеннен туған ой деп түсінеміз. Өзге елдің озық ойлыларына еліктеудің жөні басқа, ал өзіміздің сөз өнерін кие тұтқандардың өресі кең, өрісі ұзақ екенін, олардың өркеннет көшінде өзіндік орны бар екенін қаперімізге салады. Осылайша Үш алыштың, Байрон – Пушкин – Махамбет ұштағанының ой үйлесімін, сезім үндестігін саралап, оқшау, оңаша ойдан ортақ желі, асыл арна іздейді және іздегенін табады. Кеңбридж бітірер Байроннан, лицей төмамдаған Пушкиннен дала мектебін өткен Махамбеттің сөз бен ой сайымдары ешкімге дес бермейтіні нақты шығармаларын талдау, ой-көзқарастарын айқындау барысында көз жеткізеді. Алыштардың ой оралымдарының, көңіл көкжиегінің, тылсым түйсіктерінің ұқсастығы – ортақ қазына екендігіне сендіреді.

Светқали Нұржан, Бауыржан Жақып, Жанат Әскербекқызы, Мұрат Шаймаран! Бүгінгі қазақ өлеңінің алқап-рәкәтері! Көзқаракты оқырман өркәйісіңіздің ақындық өлемін адаспай таниды, өлеуетін өзінше өліптейді. Өлең өлкесіндегі сапарын қызыға тамашалайды, көркемдік құпиясының кілтін табуға тырысады, шеберлік сырына үңіліп, сиқырына қанығады. Таңғалып, тамсаңады. Бүкпесіз ойын, риясыз көңілін білдіреді. Патша көңілді, мәртебелі оқырман дегеніңіз, осы. Ал әдеби ортаның, әдебиетшілер қауымының ақындардың өлеңдегі мұратын, өнердегі болмысын, өмірдегі кредосын айқындауға келгенде айтар ойы өзгеше, саралау сорабы бөлек, талдау тұрпаты ерек. Осы тұрғыдан келгенде әдебиеттанушы ғылым Жолдасбектің ақынды түсінуі, өлеңді қабылдауы, мәніне үңілуі өлеңсүйер оқырманнан гөрі көсібі өлеңтанушыға жақынырақ болатыны түсінікті. Таңғалумен шектелмейді, тиянақты ой айтады. Тамсанумен іс бітпейтіні біледі, дәлелді тұжырымдарды білдіреді. Танырқатудың себебіне үңіліп, шеберлік пен суреткерліктің сырына қанықтырады. Ақындық ортасын зерделейді, ақындық мектебін жүлгелейді. Тарым таразысын салмақтайды, өмірге көзқарасын парақтайды. Ал өлеңге ұмтылысы мен құлшынысын өлеңтану қисынына салып, безбендейді. Сезімнің тереңдігіне бойлап, өлеңнің көркемдігіне көңіл бөледі. Ақындардың көңіл айнасының айрықша сезіну қабілетінің сергек болатынын себебін өмірі мен өлеңін, көңілі мен көлемін асқан сезімталдықпен саралап, ғылыми дәлдікпен тұжырымдайды.

Төбелдегі төрт ақынды бөліп алып, жеке-жеке тоқталудың сырғына үңілсек, алдымен заманы бір, өмірдегі көргені ортақ, Күрдас һәм сырлас. Әріптес һәм жолдас. Ендеше, өмірді өлеңге айналдырудағы тәсілінің қыр-сырын қыр сонынан қалмай жүріп айқындауға мүмкіндігі молырақ. Ақын болмай-ақ, ақынға жақын жүрудің мәселесін ерте шешкен Жөкеңнің замандастары туралы толғауға қақысы бар, өмірлерінің жатқа білетін олардан әдебиетке келгені ала билу де өнер, оқырманға, өңбегі ортаға жете таныстырып, шығармаларының өлеуетін ғылыми тұрғыда негіздеп беруі де нық. Өлеңнің бүгінгі беталысын бағамдауға келгенде бұл

тәсілінің өміршеңдігін байқаймын, жеті-жетпіз әсерленудің нәтижесінде ұлттық өлең өнеріндегі жүйріктеріміздің тынымын жазыптың өзіңді, өрнектілігін өнерлік, әлемнің сарналық себебіне қанықтық. Жолдасбек досқа адамдықтың күсі болды.

Ендеше, байқап көрейік...
Айтқан атымен танылып жүрген Светқалий студент кезінен біледі. ҚазҰУ каласында туған талай өлеңнің алтын шеңберлерінің бірі болған. Көз алдырыңда бұла жырларының ойлы шұжықтары тұтып, көңіліңізбен танылып, көң өріске бет алған түсінік қатар жүрген заманда, күрделі, сырлас арпаңда, оның шығармашылық тұрғынамасымен жете таныстығы да талассыз. Светқали Нұржан шығармашылығы туралы, оның шығармаларында қазаққа белгілі, әр дәуірде өмір сүрген жекелеген адамдардың інісі-құнастары, олардың өмірлік мұраттары, көзқарастары жан-жақты нарастырылады. Оның лирикалық шығармалары жырғаулар мен дүниетұлғалар, ақылдар мен батырлар. Светқали өз өлеңдерінде олардың атқарған ұлы істері мен ерліктері, міндеттеріндегі ерекше қасиеттерді талдай отырып, тарихи тұлғалар мен кейінгі ұрпақтың арасындағы байланысқа назар аударады, сол арқылы жалпы адамзатқа ортақ құндылықтардың сырын ашып, түсіндіруге тырысады. Мысалы, қазақтың өңірін сақтап, төлдігін сұраған Сырым батыр жайлы ақын былайша толғанды:

Сырым бабам-ай, Аршыландарға
есі бермей көткен қабылан,
Сені көргенде қайғысыз хандар
түшпеген табыт – татыман.
Наркесекің қатты ісулі көкте,
Жарқылдап жүзі жарты ай боп
Шарық-Асманға жаныған.

Жыр мазмұнының көңінен келе жатқан жырғаулар поэзиясымен үндес өлеңін аңғарамыз. Көнерген арқаңдар мен историзмдер оның өлеңдерінде қайта тіріліп, қазақ өлеңінің қасиетін одан өрі терісдейтін, сөздік қорын молайтып жүргенін біз оның тарихшылығынан, шежірешілігінен деу білеміз», – дейді.

Бауыржан Жақыптың қазіргі ұлттық поэзиядағы орны, шеберлік сарылған туындылары туралы тұщымды пікір айтады. «Бауыржан Жақып шығармаларының ішінде шоқтығы биік туындыларының бірі ол – «Абайдың қасқа бұлағы» лирикасы болып саналады. Бұл таза лирикалық толғаныстан, әдемі өсерден туған өсем де мазмұны терең өлең.

Абайдың Қасқабұлағы
Сағасы інжу-маржанның
Жағасы жасыл пүлкіштен,
Тамшысы алтын, күмістен,
Жапырақ сүйген бетінен
Сумынан сұлу гүл ішкен, – деп басталатын өңшең айшықты метафоралардан басталатын өлең шұжықтары расында да бір демен оқылатын өдемі лирика. Ақын Қасқабұлақтың қазақтың даналары Абаймен, Өтезовпен қатысын сөз ете келіп, оның қасиетін барынша жан-жақты ашуға тырысады.

Университетте қатар оқыған, кейінірек өріптес атанған ақын досы Жанат туралы, шығармашылық өлеңі туралы да айтары көп. Дөп айтылған сөзіне келсек, «Ж. Әскербекқызы поэзиясында сыршылдық басым. Ол өзінің басынан өткізген көңіл күй жұдыздарынан өрділдікпен өзінше таңа нақтылық, сезімдік көзқарастың нәзік ірімдерді суретші сөзге айналдыруда өзгелерде көп кездесе бермейтін қарама-қайшы құбылыстарды салыстыра суреттеу тәсіліне жиі жүгінеді. Бұны оның осы тусы емес, керісінше, мықтылығы деп бағалау керек».

Ақындығымен ерте танылған Мұратты да өмір ерте өсейткені белгілі. Алашұрпақ оралдан ақынының өлеңдеріндегі сағынышты, мұңды байқамау мүмкін емес. Өмірдің қызығына, қызылына алданбайтын ақын інісінің шығармашылық лабораториясын жіті бақылап, сан қатарлы ойдың астарын аңғарады, ақын жаңын түсінуге тырысады. «Мұратты басқа ақындардан ерекшелеп тұратын да оның осы астары қалың ой мен терең мазмұнға жақынддығы деп қабылдағанымыз жөн шығар. «Көңілдің өңі ағармас кірі ашылмай» деген өлеңінде ақын:

«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман»,

Күн – үміт секілді ме түнге айналған.
Өмір ме, өңі суық өлім бе екен,
Бір елес орамалын бұлғайды алдан, – деп көңіл шеріп ақтарады. Бірақ неге күн үміт түнге айналған, неге өмір мен өлім қатар орамалын бұлғап шақырып тұр. Оған нақты жауап таба қою қиын. Ол сұрақтарын жауабын іздеу де шарт емес секілді, ол санымызда бағыт жырғаулар поэзиясы дәстүріндегі риторикалық сұраудың бір көрінісі ретінде жаңғыратындай. Дейтұрғанмен осы өлеңнің астарында өзгеше ой бар, бөлек бір байлам жатқан сияқты».

Бүгінгі әдебиеттің даму бағыты, қаламгерлердің замана шындығын суреттеудегі ізденістері, қазіргі қазақ поэзиясының даму бағыттары. Қазіргі қазақ прозасындағы бет пен бағыт, ырғақ, лиризм, портрет пен пейзаж, ұлттық мінез көрінісі, ағымдар мен өдістер, текстология мәселелері және т.б. тақырыптар зерттеушінің назарынан тыс қалмаған. Бұл мәселелерді жекелеген қаламгерлер шығармашылығын талдау барысында аңдатып, жаңа заман әдебиетін жасаушылардың бағдарын айқындап беруге тырысады. Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиеттің өзгешелігін танытуда қаламгерлік ізденістерге жүгінеді, суреткерліктің, шеберліктің ұлт әдебиетін жасаудағы аса қажеттілігін сезіреді. «Ұлпаннан» «Мешкейге» дейін немесе Мүсіреповтен Мәдина Омароваға дейінгі аралықтағы прозалықтарды зерттеу нысаны етіп алды.

Университеттегі ұстаздарының ұлттық поэзия хақындағы еңбектері де шөкірт назарынан тыс қалмаған екен. Өлең жазғандардың өнерін әдеби-теориялық тұрғыдан талдап, әдебиет тарихындағы алар орнын айқындауға келгенде алдыңғы лектен көрінетін әдебиеттанушы поэзиясы туралы, Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы толғауларын көңіліне тоқыды, талдау машығы мен мөнеріне сүйсінеді, өлең тану шеберлігінің құпиясын ашады. Өбсаттар Дербісәлиев, Алма Қыраубаева сынды ұлағатты ұстаздарының мейірім-шуағын, олардан көрген қамқорлығын баяндайды. Өнегелі істері жайлы толғанады, гиратты тұжырымдарынан тағылым түйеді. Адалдықты ту еткен, қарапайымдылықты қасиет санаған адамгершіліктерінің жоғары бағалап, адами, кісілік болмысын құрмет тұтады, ғылымдағы тұжырым сиваттайды.

Мерейлі жасқа келіп жатқан Жолдасбектің әдебиеттану өлеміндегі сапары жорға жүрісінен жалғылмай, ал кітабының ұлттық руханиятқа қосар үлесінің қоммақты боларына сенеміз.

Шоқан ШОРТАНБАЙ,
өл-Фараби атындағы ҚазҰУ